Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2021 SHISRRJ | Volume 4 | Issue 3 | ISSN : 2581- 6306

प्राचीनाध्ययनाध्यापनपरम्परायां शिक्षाया : स्वरूपम्

डॉ0 हरि प्रसाद मीना
TGT, संस्कृत
वरिष्ठ अध्यापक
दिल्ली–सर्वकारः

Article Info
Volume 4, Issue 3
Page Number : 16-19
Publication Issue :
May-June-2021
Article History
Accepted : 01 June 2021
Published : 15 June 2021

सारांशः – ''शिक्षा'' इति शब्दस्य उत्पत्ति संस्कृतस्य शिक्ष् धा तोः भवति। शिक्षा हि विद्योत्पादनस्य मूलकारणम्। शिक्षा समाजस्य आधारशिला वर्तते। शिक्षा समानस्य आधार शिला वर्तते। शिक्षा या महती आवश्यकता मनुष्य जीवने वर्तते। शिक्षा एका आजीवन प्रक्रिया वर्तते। इयं शिक्षा जन्मात् आरम्भ्य मृत्युपर्यन्तम् अविरत धारारूपेण चलति। मनुष्यस्य सम्पूर्ण जीवनस्य लक्ष्यरूपेण मोक्षं स्वी कुर्वन्ति।

मुख्यशब्दः – प्राचीनः,शिक्षा, अध्ययनः, परम्परा, समाजः, संस्कृतम्, मनुष्यः।

प्राचीनभारते शिक्षायाः तात्पर्यम् आसीत् यत शिक्षा जीवनस्य विभिन्नक्षेत्रेषु पथप्रदर्शनं करोति। विद्वांसः उक्तवन्तः ''ज्ञानं मनुष्यस्य तृतीयनेत्रम्'' इति। याः समस्ततत्त्वानां मूलम् अधिन्तुं सामर्थ्यं ददाति। उचितव्यवहारमुपदिशति। शिक्षया इहलोके सुखं, समृद्धिं च आप्नोति तथा परलोके मोक्षम् आप्नोति।

गीतायां वर्णितम् अस्ति यत्– ''सा विद्या या विमुक्तये'' अर्थात् संसारबन्धनात् मुक्तयति सा एव शिक्षा अस्ति। शिक्षा द्वारा प्राप्त प्रकाशेन संशयानाम् उन्मूलनम्, समस्यानां निवारणम् च उद्भवति। शिक्षया बुद्धौ विवेकः निपुणताया वृद्धिश्च भवतः। प्राचीन भारतीयानां दृढ़विश्वासः आसीत यत् शिक्षा द्वारा विकसिता बुद्धि एव यथार्थबलम् अस्ति। शिक्षा कल्पलतेव अस्माकं समस्त मनोरथान् साधयति। शिक्षया उत्तमचरितस्य निर्माणं भवति।

याज्ञवल्क्यः उक्तवान् सा शिक्षा या मनुष्येषु उत्तम चरित्रस्य निर्माणं कृत्वा तान् विश्वोपयोगिनो करोति।

शिक्षा विषये भर्तृहरिः उक्तवान्

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

साहित्यसंगीतकला विहीनः
साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणेन खादन्नपि जीवमाना।
तेदभागधेयं परम पशूनाम्।।

2. पाठ्यक्रमः

प्रथमतः बालकाः वैदिकमनाणाम् उच्चारणं कृत्वा तेषां कण्ठस्थीकरणं कृतवन्तः। तदनन्तरं तेभ्यः पठनलेखन कौशलयो शिक्षा प्रदीयते स्म। वापादयनात परं व्याकरण विषदे शिक्षा प्रदीयतेस्म।

(ख) उच्च शिक्षा :

उच्चशिक्षा केवलं ब्राह्मणक्षत्रिय–वैश्यः कालकानां कृते आसीत्। ब्राह्मण बालकाः अष्टमवर्थे, क्षत्रिय बालकाः एकादशवर्षे तथा वेश्यबालकाः द्वादश वर्षे उच्चशिक्षा क्षेत्रे प्रवेशं कृतवन्तः। साहित्यस्य तथा धर्मशास्त्रस्य अध्ययनस्थ कृते दशवर्षाणि स्थिरी कूर्तानि आसन्। परन्तु व्याकरण–शिक्षायै द्वादशवर्षाणि अपेक्षितानि आसन्।

1. पाठयक्रम–

आध्यात्मिक लौकिक विद्ये प्रचलिते आस्ताम्। वेद वेदाङ्ग पुराणम्, दर्शनम्, उपनिषद् इत्यादयः आध्यात्मिका विद्यारूपेण स्वीकृता। इतिहास, तर्कशास्त्रम्, भूगर्भशास्त्रम् इति लौकिकविद्यारूपेण स्वीकृतमासीत।

शिक्षण विधि :

प्राचीन भारते शिक्षणं मौखिकरूपेण एव अभवत्। प्राचीनकाले गुरवः यथा इति। वैदिकाकाल चरित्ररूप शिक्षा आवश्यकी आसीत्।

2. मोक्ष प्राप्ति :

शिक्षायाः द्वितीयं सर्वप्रमुखम् उद्देश्यम् आसीत् मोक्षरूप प्राप्तिः। छात्राः शिक्षकाश्च मोक्ष प्रात्यर्थम् अहर्निशं प्रयत्नशीलाः आसन्।

3. राष्ट्रिय संस्कृते : संरक्षणं प्रचारश्च

आर्य संस्कृते संरक्षणमपि वैदिककालिक शिक्षायाः उद्देश्यम् आसीत्। आर्यसंस्कृते समाजे स्थानं प्राप्नोति। अत अर्थ सम्पादनाय यानि कार्याणि आवश्यकनि, तेषाम् अध्ययनमपि वैदिककाले भवति स्म। यथा ब्रह्मचारी वैश्य सेवाभावनायां कुशलो भवेत्। एवमेव ब्राह्मण : अध्ययनध्यापनादिकार्ये कौशलं प्राप्नुयात। क्षत्रियः शस्त्रविद्यायां कुशलः स्यात। अतः तस्य कृते शस्त्रशिक्षा अपि आवश्यकी वर्तते। व्यक्ति स्वरूचिः क्षमतानुसारं व्यवसायस्य सामाजिक–कार्यस्य च चयनं कृत्वा जीवनयापनं करोतु इति शिक्षाया इदम् उद्देश्यं निर्धारितमासीत्।

अपि च मा नाम ज्ञान तत्र रतं निरन्तरं संलग्नमिति व्युत्पत्या भारतशब्दस्य विशिष्टज्ञानस्य नाहरणशील देशरूपेऽर्थे प्रसक्तिः। अस्मिन् पवित्रे रत भूखण्डे प्राक्कालीनशियाः महन्महत्वं विदितचरमेव विपश्चिताम्।

प्राचीन भारतीय शिक्षण व्यवस्था :

प्राचीन भारते 400ई0प0 प्राक् प्राथमिक शिक्षायाः व्यवस्था नासीत्। तस्मिन् समय बालकस्य परिवार एव तस्य शिक्षा केन्द्रमासीत्। तत्पश्चात् केचिद् ब्राह्मणाः स्वयं शिक्षादानकार्य कृतवन्तः। तस्यां शिक्षा प्रागाल्यां प्राथमिक शिक्षा उच्च शिक्षा चे ति द्वो विभागौ आस्ताम्।

(क) प्राथमिक शिक्षा :

प्राथमिक शिक्षायां ब्राह्मणानां प्राधान्यं नासीत्। यत् ब्राह्मणा तदीनन्तनधर्म ग्रन्थैः प्राथमिक–शिक्षायाः उपेक्षां कृतवन्तः सन्ति। एतेन प्रमाणीक्रियते यत् प्राचीनयुगे प्राथमिक शिक्षायां ब्राह्मणानामाधिपत्यं नैवासीत्। ब्राह्मणानां समीपे तस्याः प्राथमिक शिक्षायाः उपेक्षाकरणे कारणम् आसीत् यत् प्राथमिक शिक्षा तेषामधीने नासीत्।

1. विद्यालये प्रवेशाय विधि :

डॉ0 देवमित्रमहोदयस्य मतानुसारं यदा बालकस्य आयु पञ्चवर्षाणि भवति स्म, तस्मिन् समये सः प्राथमिक शिक्षालयाय योग्य भवति स्म। वैदिककाले सर्वेषां वर्णीयानां बालकानां कृते प्राथमिक शिक्षा अनिवार्या आसीत्। अस्यामिप्रायः भवति, तस्मिन् समये प्राथमिक शिक्षा क्षेत्रे वर्ण मित्तिक भेद भावः नासीत्। डॉ0ए0एस् अल्तेकर महोदयस्य मतानुसारं प्राथमिक शिक्षायाः अवधिः षड्वर्षाणि आसीत्।

अर्थात् शिक्षेव मनुष्यस्य निर्माणं करोति। अन्यथा सः पशु सृदश भवति। प्राचीन भारते पुस्तकज्ञानमेव शिक्षा नासीत्। शिक्षायाः तात्पर्यम् प्रकाश आसीत।

अस्मिन् विषये उक्तम् एकः मनुष्यः सम्पूर्णशास्त्रणां ज्ञानं प्राप्तवान् किन्तु यदि तस्य अर्न्तद्वन्द्वया विकासं न अभवत् तर्हि सः मुर्खः एव।

जगद्गुरू शंकराचार्य उक्तवान्–

''आत्मानुभूतिः एव शिक्षा। अर्थात् शिक्षया आत्मनः प्रत्यक्षं भवति।

वैदिककाले शिक्षाया तात्पर्यम् अर्न्तज्योति, यथा मानवस्य पूर्णतायाः विकासः भवितुमर्हति।

1. शिक्षणोद्देश्यानि– भारतेवर्षे शिक्षायाः इतिहास 600ई0पू0 वर्षेषु एव अभवत्। किन्तु शिक्षायाः सुसम्बर विकासः वैदिककालदेव दृश्यते। यथा–

1. चरित्रनिर्माणम्– 2. मोक्षप्राप्तिः

3. राष्ट्रियसंस्कृते संरक्षणं प्रचारश्च

4. ज्ञानस्योपरि बलस्य प्रदानम्

5. व्यलितत्वस्य विकास

6. नागरिक–सामाजिक–कर्तव्यपालनस्य भावनायाः विकासीकरणम्

7. सामाजिक कुशलताया वृद्धिः

1. चरित्रनिर्माणम्– चरित्र निर्माणं वैदिककालीन शिक्षा प्रथमोद्देयम् आसीत्। वैदिककाले एका अन्तः कथा मिलति यत् वेदपाठी दुश्चरितजनापेक्षय सच्चरित्रासिक्तमन्दस्य ज्ञाता विप्रोहि श्रेष्ठः। अनया ज्ञायते यत् तस्मिन् समये चरित्रनिर्माणस्य महत्वं क्रियत आसीत् वैदादिशास्त्राणाम् उच्चारणं कुर्वन्ति स्म, तथैव छात्राः अपि गुरूनुकुर्वन्ति स्म। तदनन्तरं ते एकान्ते तस्य मननं, चिन्तनं स्वाध्यायं च कुर्वन्ति स्म। शिक्षण विद्यौ प्रवचनं, व्याख्यानं शास्त्रार्थचर्च्चा, प्रश्नोत्तरं, वादविवादः इत्यादयः सन्निवेशिताः आसन्।

1. प्राचीनकाले भारतीय शिक्षा स्वरूपम् –

''शिक्षा'' इति शब्दस्य उत्पत्ति संस्कृतस्य शिक्ष् धा तोः भवति। शिक्षा हि विद्योत्पादनस्य मूलकारणम्। शिक्षा समाजस्य आधारशिला वर्तते। शिक्षा समानस्य आधार शिला वर्तते। शिक्षा या महती आवश्यकता मनुष्य जीवने वर्तते। शिक्षा एका आजीवन प्रक्रिया वर्तते। इयं शिक्षा जन्मात् आरम्भ्य मृत्युपर्यन्तम् अविरत धारारूपेण चलति। मनुष्यस्य सम्पूर्ण जीवनस्य लक्ष्यरूपेण मोक्षं स्वी कुर्वन्ति। यथा–

''सा विद्या या विमुक्तये'
विद्ययाऽमृतश्नुते इत्यक्त्वा शिक्षाया
मोक्षकारित्त्वं च स्त्री कुर्वन्ति।

अग्निपुराणेऽपि उक्तं यथा–

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधु काव्र्यानषेवणम्।।

अतः शिक्षा द्वारा मनुष्यः पुरुषार्थ चतुष्ट्यं प्राप्नोति।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची :

1. चितौड़ा राशि 2001 पूर्व प्राथमिका शिक्षा , राजस्थान प्रकाशन, जयपुर

2. डॉ0 लोकमान्य मिश्र, भारतीय पुरातनीशिक्षा, मृगाक्षी प्रकाशनम्, लखनऊ

3. डॉ0 दुर्गावती उपाध्याय, संस्कृत शिक्षा की स्थिति, प्रकाशनाधिकारी सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी–221002

4. साम्बशिमूर्ति के 2001 संस्कृत शिक्षणम्, दीपशिखा प्रकाशन्, जयपुर